

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ
ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΑ

Ἑπὶ

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Η ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΒΑΣΙΛΙΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑ ΤΟΥ ΙΕ' ΑΙΩΝΑ

Κάθε παλιό ποιητικό δημιούργημα, και το πιο ταπεινό, που έρχεται για πρώτη φορά στο φως, δέν πλουτίζει μονάχα τη λογοτεχνία μας με ένα ακόμη κείμενο. Αποτελεί και μια νέα πηγή για την ιστορία της γλώσσας μας. Αυτό ισχύει και για το μικρό ανώνυμο στιχούργημα που εκδίδω παρακάτω και που αξίζει να το προσέξουμε και από λογοτεχνική και από γλωσσική άποψη.

Το στιχούργημα αυτό βρίσκεται, γραμμένο «καταλογάδην», στον σύμμεικτο έλληνικό κώδικα class. II, αριθ. 99 (=Collocazione 1261), φ. 108r-110r της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας. Το χειρόγραφο αυτό ήταν παλιότερα κτήμα «της εθαγούς μονής του μεγαλομάρτυρος Γεωργίου των Κορημνών βουνών Ζακύνθου» και έπειτα του Giac. Nanì (αριθ. 121 της συλλογής του, που το 1797 πέρασε στη Μαρκιανή). Στον κατάλογό του των Ναβιανών κωδίκων ο Mingarelli κατέγραψε τα άλλα περιεχόμενα του κώδικα⁽¹⁾, αλλά δεν έκαμε κανένα λόγο ούτε για το στιχούργημα αυτό, ούτε για τα άλλα δημώδη κείμενα που περιέχονται σ' αυτόν, για να μη χάση, καθώς δηλώνει, τον καιρό του με κείμενα που τα θεωρούσε «γραμμένα σφαλερά από άπειρότατους Γραικύλους, και μάλιστα μικρής σημασίας»⁽²⁾. Και όμως, ανάμεσα στα άσημαντα, κατά την αντίληψή του, κείμενα αυτά, που μου δόθηκε ή ευκαιρία να τα μελετήσω κατά το πρόσφατο ταξίδι μου στη Βενετία⁽³⁾, βρίσκεται και το ανέκδοτο στιχούργημα που εκδίδω εδώ, καθώς και ένα άλλο εξαιρετικού ενδιαφέροντος χρονικό σημείωμα του 1514 για το Έλληνικό Γυμνάσιο της Ρώμης, που το δημοσίευσα σέ άλλο περιοδικό⁽⁴⁾. Καθώς παρατηρώ εκεί, όλα τα χρονικά σημειώματα του κώδικα αυτού (φφ. 110r-112r, των

1. [I. A. Mingarelli], Graeci codices manu scripti apud Nanios patricios Venetos asseruati, Bononiae, 1784, σ. 249-250, αριθ. CXXI.

2. «...utpote ab imperitissimis Graeculis perperam exscripta, eaque parvi momenti» (αυτόθι, σ. 250).

3. Τα κείμενα τα έπεσήμανα, όταν ο φίλος συνάδελφος του Πανεπιστημίου της Padova κ. Elpidio Mioni μου ζήτησε να τον βοηθήσω στην ανάγνωσή τους, για να τα καταγράψω σύντομα στο νέο κατάλογο που έτοιμάζει.

4. Μ. Ι. Μανούσακα, 'Η παρουσίαση από τον 'Ιανό Λάσκαρη των πρώτων μαθητών του Έλληνικού Γυμνασίου της Ρώμης στον Πάπα Λέοντα Ι' (15 Φεβρουαρίου 1514), 'Ο Έρανιστής', έτος Α', τεύχος 5 (1963), σ. 161-172.

ἐτῶν 1513-1521) εἶναι γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ νοταρίου τῆς Ζακύνθου Θεοδώρου Ραφτοπούλου, πὺν τρία πρωτότυπα νοταριακὰ ἔγγραφα τοῦ (τῶν ἐτῶν 1506-1509) βρίσκονται συνεσταχωμένα ἀνάμεσα στὰ φύλλα τοῦ κώδικα. Μὲ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ Θεοδώρου Ραφτοπούλου εἶναι γραμμένο καὶ τὸ στιχουργήμα πὺν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἔδῳ, ἀμέσως πὺν μπροστὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω σημειώματα (τελειώνει στὸ φ. 110r, ὅπου ἀρχίζουν τὰ σημειώματα), ἄρα ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1513.

Τὸ ποίημα παραδίδεται ἀνεπίγραφο καὶ ἀνώνυμο, ἀλλὰ ἀκέραιο εὐτυχῶς. Ἀπὸ τοὺς 137 στίχους τοῦ μονάχα δύο, ὁ 35 καὶ ὁ 42, δὲν ἀπαρτίζουν ἰδιαίτερα δίστιχα μὲ ἄλλους, μπορεῖ ὅμως ν' ἀπαρτίζουν τρίστιχα μὲ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους των καὶ ἔτσι δὲν εἶναι βέβαιον πὺς ἄλλοι στίχοι ἔχουν τυχὸν ξεπέσει στὴν ἀντιγραφὴ (5).

Τὴ σύνθεσι τοῦ ποιήματος μποροῦμε νὰ τὴν τοποθετήσωμε μὲ βεβαιότητα στὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΕ' αἰῶνα. Αὐτὸ τὸ συνάγομε ἀπὸ δυὸ ἀσφαλῆ δεδομένα: Ἀπὸ τὴ χρῆσι τῆς ὁμοιοκαταληξίας, πού, καθὼς εἶναι γνωστὸ, ἀρχίζει νὰ ἐπικρατῇ καὶ νὰ γενικεύεται στὴ νεοελληνικὴ ποίηση ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' αἰῶνα καὶ πέρα, καὶ ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ ἔργου στὸν κώδικα (ὅπωςδήποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1513, καθὼς εἶδαμε εὐθὺς παραπάνω), πὺν προϋποθέτει βέβαιον τὴ σύνθεσὶ τοῦ μερικὰ τοῦλάχιστον χρόνιον πρωτύτου.

Ἡ χρονολογικὴ αὐτὴ τοποθέτησι τοῦ στιχουργήματος ἐπικυρώνεται καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ του μορφὴ. Πραγματικά, ἡ γλῶσσα του, ἐνῶ εἶναι στὴ βάση τῆς δημοτικῆς, διατηρεῖ καὶ πολλὰ λόγια, ἀρχαϊστικὰ στοιχεῖα, πὺν δείχνουν πὺς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη διαμορφωμένη καὶ ἐνιαία λογοτεχνικὴ γλῶσσα, ὅπως θὰ συμβῇ, ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, μὲ τὴν ἐπικράτησι στὴ λογοτεχνία τοῦ γνήσιου κρητικοῦ ἰδιώματος ἢ μὲ τὴν ὑποχώρησι τῶν ἀρχαϊστικῶν στοιχείων. Στὸ στιχουργημά μας τέτοια ἀρχαϊστικὰ στοιχεῖα διακρίνομε πρῶτα-πρῶτα στὸ λεξιλόγιον: *οὐκ* 35, 48, 57, 64, 101, *οὐδὲν* (=δὲν) 47, 61, 66, *τε* 2, 54, 72, 85, 132, *διὸ* 115, *δίχα* 24, 30, — *τίς* 98, *οὗτος* 76, *ταῦτα* 34, *δ* 100, *δν* 110, *πάντες* 1, *πάντας ἡμᾶς* 133, *καθεὶς* 100, *ποσῶς* 38, 48, *τελείως* 126, *θερμῶς* 119, *καθαρῶς* 120, — *κονιορτός* 37, *συμμέτοχον τῆς ἄνω κληρουχίας* 131, *αἶνεσις* 135, *πρόσοψιν* 90, *σάρκωσιν* 24, 30, — *ἐκφεύγει* 125, *ἐξευρίσκει* 80, *ἐποίησεν* 110, *ἐζήλωσα* 39, *δράμε* 119, *πρόσδραμε* 115, *ἐκβῆς* 85 κλπ. Ἐπειτα στὴ μορφολογία (*βρύσις* 106, *Κόλασις* 101, 105, *κόραξ* 72, *πήχεις* 67, *Χάρων* 80, 81 (ἀλλὰ *Χάρος* 35, 59, 62, 116), *βασιλεὺς* 53, *βασιλέως* 51, *πατρός* 53, 54, *μητρός* 54, *σαρκός* 2, 85, — *ἀναβαίνει* 124, *κατέφθασεν* 16, *ἤρχισε* 11, *ἠδυνήθη* 48, *ἠδρεπισμένον* 110) καὶ στὴ φωνητικὴ (*σκύπτω* 20, *πτωχοῦ* 111, *γύρευσε* 115, *πίστευσε* 87, *δουλεύση* 107,

5. Βλ. παρακάτω (σ. 310) τίς Σημειώσεις στοὺς στίχους αὐτοὺς.

ἐμβῆ 102, ἐπεκούμβιζα 41, ἐνυκτοβραδυάστηκα 74, κτισμένη 17, ἀνοικτὴν 18, κηρὶν 76 κλπ.) καί, τέλος, στὴ σύνταξη (βοηθεῖτε μοι 63, ἐκ τῶν γηίνων καὶ φθαρτῶν 124, ἀντὶ δὲ τοῦ πατρός μου 53, ἧς γένοιτο ἐπιτυχεῖν 133, τοὺς πίστει σοι προστρέχοντας 134, δόξα σοι πρέπει... τῇ φοβερᾷ... δεσποτεία 135-136). Ἐντελῶς ὅμως ἰδιαίτερη ἀξία γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κειμένου μας ἔχουν τὰ ἀκόλουθα γλωσσικὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι γνώριμα στὰ δημοτικὰ κείμενα τοῦ ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνα, μὰ ποὺ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες θὰ ἐξαφανιστοῦν ἐντελῶς ἢ σχεδὸν ἐντελῶς: ἀφὸν 21, εἰς μίαν 60, 84, τὸ νὰ τὸ δῶ (=μόλις τὸ δῶ) 46, ποίση 129.

Πατρίδα τοῦ ἄγνωστου ποιητῆ τοῦ ἔργου μποροῦμε νὰ θεωρήσωμε μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα—σχεδὸν βεβαιότητα—τὴν Κρήτη. Τὴν εἰκασία αὕτη τὴ στηρίζω στὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ ἔργου καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ δυὸ ἄλλα στιχορρήματα ποὺ παρουσιάζουν τὴ μεγαλύτερη συγγένεια μ' αὐτό, ὁ «Ἀποκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ καὶ ἡ «Ρίμα θρηνητικὴ» τοῦ Πικατόρου, γράφτηκαν ἀπὸ ποιητὲς Κρητικούς. Ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα, παρ' ὅλο πού, καθὼς εἶπαμε παραπάνω, οἱ ἀρχαιότεροι τύποι καὶ οἱ ἐκφραστικοὶ τρόποι δὲν ἔχουν ἀκόμη παραχωρήσει τὴ θέσιν τους στὸ καθαρὸ ἰδίωμα, ὅμως μποροῦμε νὰ διακρίνωμε στὸ ποίημα ὁρισμένα γλωσσικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνήκουν ἀποκλειστικὰ (ἢ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ) στὸ κρητικὸ ἰδίωμα. Τέτοια στοιχεῖα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ἄμε 87, 117, ἀνιμένω 96, ἀναντρανίζω 19, 25, 88, ἐγροίκησα 22, θωρῆ 8, ἐθώρουν 27, ἐκίνησεν (=ἄρχισε) 12, κομπώσης 116, χώσω (=κρύψω) 94, — ἀμμάτια, τὰ 3, πλοῦτος, τὸ 65, 75, ἀδέξιον (=ἐνάντιο, δυσμενῆ) 16, καθημερνὸν (ἐπίρρ.) 104. Ἐπίσης οἱ ρηματικοὶ τύποι σὲ -σι(ν): ἐτρέχασι 3, ὑψώναςι 52, ἀφήκασί με - ἐξαπολύσασί με 63-64, ἐσαβανώσασί με - κλειδώσασί με 67-68, ἐσκάψασιν 69, ἐβάλασιν 70, οἱ ὀνοματικοὶ (τοῦ) κλημάτου 69, (τοῦ) χωμάτου 70 καὶ προπάντων ἢ πρόταξιν τῆς ἀντωνυμίας στὴν προστακτικὴ φράση καὶ καθαρῶς τὸν λάλησε 120, συντακτικὸ φαινόμενο ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ μοναδικὰ καὶ τὰ πιὸ ἰδιάζοντα γνωρίσματα τῆς κρητικῆς διαλέκτου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, κανένα γλωσσικὸ στοιχεῖο δὲ συναντᾶται στὸ στιχορρήμα ποὺ νὰ ἐπιτρέπη τὴν ὑπόνοιαν πὼς ὁ συνθέτης τοῦ ἦταν ἀπὸ ἄλλον τόπον καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κρήτη (*). Ἄν κρίνωμε μάλιστα ἀπ' ὅσα μᾶς λέει ὁ ἴδιος,

6. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης, μὲ τὸ ἐξαίρετο γλωσσικὸ καὶ φιλολογικὸ του αἰσθητήριον, εἶχε χαρακτηρίσει πολλὰ παλιὰ κείμενα ὡς ἔργα κρητικὰ ἢ διασκευασμένα ἀπὸ Κρητικούς. Ἀντίθετα, ὁ Φαίδων Κουκουλές, Μορφολογικὰ καὶ γραμματολογικὰ ζητήματα, «Glotta», τόμ. 25 (1936), σ. 159-166 διατύπωσε γι' αὐτὸ σοβαρὰς ἐπιφυλάξεις, μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς «τύποι θεωρούμενοι ἐντελῶς ἰδιωματικοὶ ἦσαν ἄλλοτε κοινότεροι» (σ. 163). Ὁ Κουκουλές ὅμως παρέβλεψε δυὸ πράγματα: α) πὼς ὑπάρχουν, παρ' ὅλα αὐτά, καὶ τύποι ἰδιωματικοὶ ἀποκλειστικὰ κρητικοί· καὶ β) πὼς, ὅταν εἶναι ἱστορικὰ βεβαιωμένο πὼς στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ὑπῆρχε μιὰ τόσο λαμπρὴ καὶ ἀδιάσπαστη λογοτεχνικὴ παρά-

πὼς κατοικοῦσε στὴ Χώρα (στ. 6) καὶ πὼς φοροῦσε στὸ κεφάλι τὴν ἀστική μπερέττα (στ. 20), πρέπει νὰ συμπεράνωμε πὼς ἦταν ἀστός, κάτοικος μιᾶς ἀπὸ τὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις τῆς Κρήτης, τοῦ Χάνδακα, τῶν Χανιῶν ἢ τοῦ Ρεθύμνου.

Τὸ ποίημα, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ ἐπιγράψωμε «*Ἡ ὁμιλία τοῦ νεκροῦ βασιλιᾶ*», ἔχει γιὰ ὑπόθεση ἓνα θέμα προσφιλὲς στὴ λογοτεχνία τοῦ ΙΕ' αἰῶνα : τὸ ὄραμα καὶ τὴν προβολὴ τοῦ θανάτου, κοινῆς καὶ ἀναπότρεπτης μοίρας τῶν ἀνθρώπων, πού, δείχνοντάς μας τὴ ματαιότητά τῶν ἐπίγειων ἀγαθῶν, παρακινεῖ στὴ μετάνοια, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ψυχικὴ σωτηρία. Ὁ ποιητὴς ἀφηγεῖται στὴν ἀρχὴ (στ. 1 - 28) πὼς ἔτυχε (ἢ πὼς ὄνειρευτήκε πὼς ἔτυχε ;), σ' ἓνα μακρυνό του περίπατο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλιν (τὴ Χώρα), νὰ τὸν βρῇ ξαφνικὴ καὶ πολύωρη βροχή, ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ καταφύγῃ σὲ μιὰ μισοχαλασμένη ἐκκλησιά, ὅπου ἀντίκρουσε μὲ τρόμο ἓνα σκελετωμένο νεκρό. Ὁ νεκρὸς ἄρχισε τότε νὰ τοῦ μιλῇ. Ἡ ὁμιλία αὕτὴ τοῦ νεκροῦ (στ. 29 - 88) ἀποτελεῖ τὸ κύριο—καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον—μέρος τοῦ ποιήματος. Κάποτε, τοῦ ἀφηγεῖται, ἦταν κι' αὐτὸς ζωντανὸς καὶ χαιρόταν τὴ ζωὴ καὶ τὶς χαρὲς τῆς. Καβαλλάρης περήφανος, πολεμιστὴς καὶ κυνηγὸς ἐπιδέξιος, ἦταν μονάκριβος γιὸς βασιλιᾶ, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του τὸν διαδέχτηκε στὸ θρόνο. Ἔτσι ἔφτασε στὸ κορύφωμα τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς δόξας του. Τὰ χρόνια ὅμως πέρασαν καὶ ἦρθε ἡ μέρα ποὺ ὁ Χάρος τὸν πῆρε, στερώνοντας τὸν ἀπ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ του. Τίποτε δὲν τοῦ ἔμεινε ἀπὸ τὰ πλούτη καὶ τὴ δόξα του. Τὸν ἔθαψαν στὸ χῶμα καὶ ἔτσι κατάντησε σκελετὸς χωρὶς σάρκες. Ὅλα λοιπὸν στὸν κόσμον εἶναι μάταια καὶ κανεῖς, ὅποιος κι' ἂν εἶναι, δὲ θὰ ξε-

δοση, ἐνῶ στίς ἄλλες χῶρες τοῦ Ἑλληνισμοῦ τέτοια παράδοση ἦταν τότε ἀνύπαρκτη ἢ ἀσήμαντη, οἱ πολλὰς ἐπιφυλάξεις εἶναι ἀδικαιολόγητες. Τὰ πρόσφατα εὐρήματα καὶ πορίσματα τῆς ἔρευνας ἔρχονται νὰ δικαιώσουν τὶς ἀπόψεις τοῦ Ξανθοῦ δίδη : τὰ ἔργα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας ἀποδεικνύονται στὴν πραγματικότητα περισσότερα, ὄχι λιγότερα ἀπ' ὅσα νομίζαμε ἄλλοτε. Ὁ Κουκουλὲς παραθέτει, στὸ τέλος τῆς μελέτης του (σ. 165 - 166), στίχους δυὸ μὴ κρητικῶν ἔργων ποὺ ἰσχυρίζεται πὼς θὰ μποροῦσε νὰ τοὺς πάρῃ κανεῖς γιὰ στίχους κρητικῶν ἔργων. Τὸ παράδειγμά του ὅμως αὐτὸ (ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἔχει ἀρκετὴ ἀξία, ἀφοῦ δὲν παραθέτει ἀκέραια τὰ κείμενα, ἀλλὰ αὐθαίρετα περικομμένα, «στίχους μὴ κατὰ συνέχειαν ληφθέντας»), θὰ μπορούσαμε ἐμεῖς τώρα νὰ τὸ ἀντιστρέψωμε : Διαβάζοντας τὰ ποιήματα τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (ἀρχὲς ΙΕ' αἰ.), ποὺ ἀνακάλυψα πρόσφατα στὸ "Αγ. Ὅρος, δὲ θὰ μπορούσαμε ποτὲ νὰ τὰ θεωρήσωμε γιὰ κρητικά, ἂν δὲν ὑπῆρχε σ' αὐτὰ ἡ ρητὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα πὼς ἦταν Κρητικὸς. Καὶ ὅμως ἡ γλωσσικὴ τους μορφή δὲ διαφέρει σχεδὸν καθόλου ἀπὸ τὴ γλῶσσα τοῦ «Λίβιστρον καὶ Ροδάμνης». Γιατί νὰ μὴν εἶναι κρητικὸ καὶ τὸ ὡραῖο αὐτὸ μυθιστόρημα ; Ἀντὶ γιὰ τὴ στεῖρα ἐπιφύλαξη, ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ ἐπιδιώξῃ τὸν τοπικὸ καθορισμὸ τῶν ἀδέσποτων ἀκόμη λογοτεχνικῶν ἔργων, μὲ κριτήρια βέβαια καὶ τεκμήρια—γλωσσικά καὶ ἱστορικά—στερεά, ποὺ πιστεύω πὼς εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρξουν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν.

φύγη ἀπὸ τὸ Χάρο. Ὁ ποιητὴς ἄς μὴν τὸ ξεχάσῃ αὐτὸ ποτέ, ἄς μὴν ξεστρατίσῃ πρὸς τὸ κακὸ κι' ἄς τὸν πάρῃ γιὰ παράδειγμα. Καὶ πραγματικά, ὁ ποιητὴς μας, στὴ θεά αὐτὴ καὶ στὸ ἄκουσμα τῶν λόγων τοῦ νεκροῦ, διατυπώνει ὠρισμένες σκέψεις, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ τρίτο μέρος (στ. 89 - 137), τὸν ἐπίλογο ἄς ποῦμε τοῦ ποιήματος: Πῶς θὰ παρουσιαστῇ ἁμαρτωλὸς μπροστὰ στὴ μέλλουσα κρίση; Πῶς θ' ἀποφύγῃ τὴν Κόλαση καὶ θὰ κερδίσῃ τὸν Παράδεισο, ἂν δὲν μετανοήσῃ; Παρακινεῖ λοιπὸν τὴν ψυχὴ του γιὰ μετάνοια καὶ ἐξομολόγηση. Ὁ Θεὸς εἶναι μακρόθυμος καὶ τὰ συγχωρεῖ ὅλα σ' ὅποιον μετανοεῖ εἰλικρινὰ καὶ ἐξομολογεῖται στὸν πνευματικό.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο αὐτὸ τοῦ στιχουργήματος, ποὺ ξεκινᾷ μὲ μιὰ ζωερὴ περιγραφὴ τῆς περιπλάνησης τοῦ ποιητῆ, περνᾷ στὴν ἐνδιαφέρουσα ὁμιλία τοῦ νεκροῦ, γιὰ νὰ καταλήξῃ σὲ μιὰ μονότονη καὶ ἀδέξια ἠθικὴ διδασχὴ, γίνεται φανερὸ πὼς τὸ ποίημά μας ἀνήκει στὸν κύκλο τῶν ποιημάτων γιὰ τὸν Κάτω Κόσμο καὶ εἰδικώτερα σχετίζεται μὲ τρία γνωστὰ καὶ σχεδὸν σύγχρονά του ποιήματα: τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ⁽⁷⁾, τὴ «Ρίμα θρηνητικὴ εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἄδην» τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου⁽⁸⁾ καὶ τὸ μικρότερο ποίημα τοῦ Τζαμπλάκου⁽⁹⁾. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ ποιήματα ἔχουν τὸ κοινό, ὅτι ὁ ἀφηγούμενος ποιητὴς βλέπει στ' ὄνειρό του πὼς κατεβαίνει στὸν Κάτω Κόσμο καὶ συνομιλεῖ μὲ τὸ Χάρο, μὲ τὸ Χρόνο ἢ μὲ τοὺς νεκρούς. Στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ συνομιλεῖ μὲ τοὺς νεκρούς γιὰ τὴν τύχη καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ζωντανῶν ἀπέναντί τους, στὴ «Ρίμα» τοῦ Πικατόρου μὲ τὸ Χάρο γιὰ τὴν τύχη τῶν νεκρῶν στὸν Ἄδη καὶ στὸ ποίημα τοῦ Τζαμπλάκου μὲ τὸ Χρόνο γιὰ τὸ εὐμετάβολο τῆς ἀνθρώπινης μοίρας.

Τῶν τριῶν ποιημάτων αὐτῶν ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη καθορίσει μὲ ἀσφάλεια οὔτε τὴ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ τὴ σχέσι ἀναμεταξύ τους οὔτε τὰ πρότυπά τους. Ὁ κριτικὸς ἐκδότης τῆς «Ρίμας» τοῦ Πικατόρου Ε. Κριαρᾶς διατύπωσε τὴ γνώμη πὼς εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὸν «Ἀπόκοπο» καὶ τὸν μιμεῖται, ὅπως τὸν μιμεῖται καὶ τὸ στιχούργημα τοῦ Τζαμπλάκου⁽¹⁰⁾. Ὅσο

7. Πρώτη ἐκδοσις: Βενετία 1519 (στίχοι 558). Γιά τίς ἐπανεκδόσεις τοῦ ὡραίου αὐτοῦ ποιήματος καὶ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία βλ. Μ. Μανουσσάκας, *La littérature crétoise à l'époque vénitienne*, «L'Hellénisme Contemporain», τόμ. IX (1935), σ. 100 (καὶ σημ. 1).

8. Κριτικὴ ἐκδοσις ἔχει γίνεи ἀπὸ τὸν Ε. Κριαρᾶ, Ἡ Ρίμα θρηνητικὴ τοῦ Ἰωάννου Πικατόρου, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 2 (1942/1949), σ. 20 - 69 (στίχοι 563, τὸ τέλος λείπει).

9. Πρωτοδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών, Μνημεῖα μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς ποιήσεως, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», τόμ. 3 (1883), σ. 201 - 205 (στίχοι 106). Νεώτερη ἐπανέκδοσις (μὲ εἰσαγωγὴ) ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα, Μνημεῖα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας φιλολογίας μας. 12. Τζαμπλάκου: Ἡθικὸν ποίημα, «Νέα Ἑστία», τόμ. 59 (1956), σ. 329 - 333.

10. Ε. Κριαρᾶ, ὁ. π., σ. 35 - 36. Ἄν τὸ στιχούργημα τοῦ Τζαμπλάκου εἶναι

για τὰ πρότυπα, ὑποθέτουν ὅλοι πὼς εἶναι δυτικά⁽¹¹⁾, ἀλλὰ κανεῖς δὲν ὑπέδειξε συγκεκριμένα κείμενα⁽¹²⁾.

Ἄν συγκρίνωμε μὲ τὰ τρία αὐτὰ ποιήματα τὸ νέο στιχουργημα ποὺ παρουσιάζομε σήμερα, θὰ βροῦμε πὼς αὐτὸ εἶναι ἀπλούστερο καὶ στὴν ὑπόθεση καὶ στὴν πλοκή. Ἐδῶ ἔχομε μιὰν ἀπλὴ ὁμιλία (ὄχι συνομιλία, δηλαδὴ διάλογο) ἐνὸς μόνου νεκροῦ (ὄχι τῶν νεκρῶν ἢ τοῦ Χάρου), ποὺ ἀπευθύνεται στὸν ποιητὴ. Ὁ τόπος ὅπου γίνεται ἡ ὁμιλία δὲν εἶναι ὁ Ἄδης, ἀλλὰ μιὰ μισογκρεμισμένη ἐκκλησιὰ πάνω στὴ γῆ, ὅπου βρίσκεται θαμμένος ὁ νεκρός. Καὶ δὲν εἶναι ἡ ὑλοποιημένη ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, μὰ τὸ ἐμψυχωμένο σκελεθρό του ποὺ μιλεῖ καὶ ἀφηγεῖται ὄχι πὼς περνᾷ τώρα στὸν Ἄδη, ἀλλὰ πὼς περνοῦσε ἄλλοτε στὴ γῆ, ὅταν ζοῦσε. Στὸ στιχουργημά μας ἐπίσης δὲ φαίνεται καθαρὰ ἂν ὁ ποιητὴς εἶδε κι' ἄκουσε στ' ὄνειρό του ὅσα ἀφηγεῖται. Μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ἐδῶ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὁνείρου, γιατί ὅσα μᾶς περιγράφει διαδραματίζονται στὴ γῆ καὶ ὄχι στὸν Ἄδη, παρ' ὅλο ποὺ ἡ ὑπερφυσικὴ ὁμιλία ἐνὸς σκελετωμένου νεκροῦ θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἔχη καλύτερα τὴ θέσιν της σὲ ὄνειρο. Ὁ ἠθικὸς ἐπίλογος τοῦ στιχουργήματός μας γιὰ μετάνοια καὶ ἐξομολόγηση ἔχει ὁμοιότητα μὲ τὸν ἐπίλογο τοῦ ποιήματος τοῦ Τζαμπλάκου (στίχ. 98 - 106) καὶ δείχνει πὼς παρόμοιο θὰ ἦταν καὶ τὸ τέλος τῆς «Ρίμας» τοῦ Πικατόρου, ποὺ δὲ μᾶς ἔχει σωθῇ. Μερικοὶ στίχοι ἐξ ἄλλου τοῦ Πικατόρου εἶναι σχεδὸν ἀπαράλλακτοι μὲ στίχους τοῦ δικοῦ μας στιχουργήματος⁽¹³⁾. Φυσικά, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθῇ ἡ ἀμοιβαία σχέση τῶν τριῶν παραπάνω ποιημάτων, εἶναι ἀδύνατο νὰ καθορίσωμε καὶ τὴν σχέση τοῦ δικοῦ μας μὲ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ περιοριστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα μονάχα στὶς χονδρικὲς αὐτὲς συγκρίσεις καὶ διαπιστώσεις. Ἐνα πάντως εἶναι βέβαιο, πὼς τὸ νέο κείμενο, ἔτσι μάλιστα ποὺ ξέρομε σίγουρα πὼς γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1513, καὶ ἴσως εἶναι τὸ παλιότερο ἀπ' ὅλα, θὰ βοηθήσῃ καὶ στὴν ἀκριβέστερη χρονολογικὴ τοποθέτηση καὶ στὴν καλύτερη μελέτη καὶ συνεξέταση τῶν ἄλλων τριῶν.

Ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἄποψη τὸ νέο στιχουργημα εἶναι κατώτερο φυσικὰ ἀπὸ τὸν «Ἀπόκοπο», καὶ ἀπὸ τὴ «Ρίμα» τοῦ Πικατόρου ἴσως, πολὺ ἀνώτερο

μεταγενέστερο καὶ ἀπὸ τὴ «Ρίμα» τοῦ Πικατόρου ἢ προγενέστερό της, δὲν τὸ ἐξέτασε κανεὶς.

11. Βλ. Ἡλίας Π. Βουτιερίδης, Σύντομη Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (1000 - 1930), Ἀθήνα 1933, σ. 160 - 164 καὶ *Börje Knös*, L'histoire de la littérature néo-grecque, Stochkolm 1962, σ. 205 - 210 (ποὺ ἐξαίρει ὁμῶς καὶ τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῶν ποιημάτων).

12. Ὁ G. Moravcsik, *Il Caronte bizantino*, «Studi bizantini e neoellenici», τόμ. III (1930), σ. 47 - 68 παραθέτει (σ. 55) βιβλιογραφία γιὰ δυτικά ἔργα μὲ ἀνάλογο περιεχόμενο, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ξεκινήσῃ ἡ ἐρευνα.

13. Βλ. παρακάτω τίς Σημειώσεις στ. 13 - 14 καὶ 73 - 76.

ὅμως ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Ἰζαμπλάκου. Περιέχει ἀρκετοὺς στίχους ποὺ εἶναι ἀξιοπρόσεκτοι καὶ γιὰ τὴ μορφὴ καὶ γιὰ τὸ νόημά τους⁽¹⁴⁾. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ πολλοὶ μέτριοι ἢ ἐντελῶς ἄτεχνοι στίχοι (πρβλ. στ. 53-54, 85-86 κ. ἄ.), ἰδίως στὸν ἐπίλογο, ποὺ τόσο διαφέρει σὲ ποιότητα ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ὥστε θὰ μπορούσε νὰ τὸν πάρῃ κανεὶς γιὰ ξένη προσθήκη. Ὁ ποιητὴς ἔχει μεγαλύτερη ἐπιτυχία ἐκεῖ ὅπου μεταχειρίζεται δημοτικώτερη γλῶσσα καὶ καθαρὰ λαϊκὲς ἐκφράσεις. Φαίνεται πὼς δὲν τοῦ λείπει καὶ κάποια γλωσσοπλαστικὴ ἱκανότητα, γιὰτὶ μᾶς προσφέρει μερικὲς σύνθετες λέξεις ποὺ δὲ μαρτυροῦνται ὡς τώρα—ὅσο μπόρεσα τοῦλάχιστο νὰ ἐξακριβώσω⁽¹⁵⁾—ἀπ' ἄλλου (δενδροπλουμισμένος 109, ξενοθαυμάζω 2, ἡμερονυκτοβαίνω 123, σκοτεινοραχνιάζω 72—πρβλ. καὶ τὶς μαρτυρημένους καὶ ἀπ' ἄλλου μαυροαραχνιασμένος 29, νυκτοβραδυάζομαι 74 καὶ κιτρινοφυλλιάζω 71). Ἡ στιχουργία τοῦ δὲν εἶναι βέβαια πάντα ἄψογη—ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται συχνὰ καὶ στὴν κακὴ παράδοση τοῦ κειμένου⁽¹⁶⁾—, πολλὲς φορὲς ὅμως εἶναι ἀρκετὰ ἐπιδέξια (βλ. π.χ. τὰ δίστιχα 7-10, 51-52, 65-66, 79-82, 113-114). Ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίαι παρουσιάζουν μονάχα τὰ δίστιχα 25-26 (τρομάσαν-ἀλλάξαν)⁽¹⁷⁾, 29-30 (μαυροαραχνιασμένον-γλυμένος), 43-44 (πάρδον-τάργον)⁽¹⁸⁾, 47-48 (εὐρέθη-ἡδυνήθη), 85-86 (δομένων-δομένον), 97-98 (συντύχη-βοθήση), 101-102 (ἔχει-ἔχει).

Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου ποὺ ἐκδίδω εἶναι ἀρκετὰ μειονεκτική. Ὁ ἀντιγραφὴς Θεόδωρος Ραφτόπουλος, ποὺ κάνει ἀρκετὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα, κατάλαβε ἴσως πὼς πρόκειται γιὰ στιχουργημα, ἀφοῦ χωρίζει τοὺς στίχους μὲ τελείες, τοὺς ἔγραψε ὅμως «καταλογάδην». ἔχει τὴ συνήθεια ν' ἀποδίδῃ τὴ συλλαβὴ *με* χρησιμοποιώντας μετὰ τὸ τὸ *μ*, ἀντὶ τοῦ *ε*, τὴ γνωστὴ γωνιώδη βραχυγραφία τοῦ *εν*: <, ὥστε νὰ διαβάζεται *μεν* ἀντὶ *με*. Κάποτε πρόσθεσε στὸ κείμενο λέξεις ξένες⁽¹⁹⁾ καὶ συχνὰ χάλασε ἐλαφρὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία, ἰδίως μὲ τὴν προσθήκη τελικῶν *-ν* ἢ *-ς*⁽²⁰⁾. Στὸ στ. 32 ἀντικατάστησε τὸν

14. Πρβλ. τοὺς στίχους 7-8, 31-32, 36, 40-42, 45-46, 51-52, 59-60, 65-66, 73-76.

15. Προσέτρεξα στὸ πλουσιώτατο ἀρχεῖο τοῦ ἐτοιμαζόμενου Λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας τοῦ συναδέλφου κ. Ε. Κριαρᾶ, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ, καθὼς καὶ τοὺς συνεργάτες του, γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθεια. Ἐπίσης στὰ δελτία τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

16. Τοὺς στίχους 26, 28, 52, 84, 88 καὶ 104, ποὺ παραδίδονταν ὑπέρμετροι, πιστεύω πὼς τοὺς ἀποκατάστησα στὴν ἀρχικὴ τους μορφὴ.

17. Ἄν ἡ διόρθωσή μου τοῦ ἡλλοιωθήσαν σὲ ἀλλάξαν δὲν εἶναι ἐσφαλμένη (βλ. καὶ τὶς Σημειώσεις).

18. Ἄν ἡ διόρθωσή μου τοῦ τάρδον σὲ τάργον, ποὺ τὴ θεωρῶ ἐπιβεβλημένη (γιὰτὶ ἡ λ. τάρδον εἶναι ἀνύπαρκτη), εἶναι σωστή.

19. Βλ. παραπάνω τὴν ὑποσημείωση 16.

20. Στὰ δίστιχα (ποὺ τὰ ἀποκατάστησα φυσικὰ στὴ σωστὴ τους μετρικὴ

τύπο *καβαλλάρης* μὲ τὸν οἰκεῖο του *ζακυνθινὸ* τύπο *καβελλάρης* (ἀλλὰ στὸ στ. 42 διατήρησε τὸ σωστὸ *καβαλλάρης*). Στὴν ἔκδοσή μου προσπάθησα ν' ἀποκαταστήσω ὅσο μπόρεσα τὸ κείμενο καὶ σημείωσα τὶς ἐπεμβάσεις μου στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Φυσικὰ τὶς ἀνορθογραφίες ποὺ δὲν ἔχουν φωνητικὴ ἀξία οὔτε γεννοῦν κριτικὰ ζητήματα τὶς διόρθωσα σιωπηρά. Στὶς Σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου σχολιάζω μερικὰ σημεῖα ποὺ θεώρησα πὼς ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ διασάφηση. Στὸ Λεξιλόγιο, τέλος, ἐσημείωσα ὅσο μποροῦσα περισσότερες λέξεις, ἀκόμη καὶ εὐκολονόητες (προτάσσοντας ἀστερίσκο * σὲ ὅσες προέρχονται ἀπὸ δική μου διόρθωση), ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ κείμενο ἄγνωστο, ποὺ ἐκδίδεται γιὰ πρώτη φορά.

μορφῇ) 7 - 8 (*λείψη* - *θλίψις*), 17 - 18 (*κτισμένην* - *χαλασμένην*), 51 - 52 (*ἐκγόνην* - *χρόνοι*), 79 - 80 (*Δύσιν* - *κατοικήσῃ*), 95 - 96 (*τετραχηλισμένον* - *ἀνιμένω*), 113 - 114 (*Παραδείσου* - *κερδίσουν*), 117 - 118 (*ἐξαγορεύσουν* - *φονεύσουν*), 135 - 136 (*εὐχαριστίας* - *δεσποτεία*). Ἀντίθετα, στὸ δίστιχο 21 - 22 (*ἐστάθην* - *ἐχάθη*) ἀφαίρεσε τὸ τελικὸ -ν τοῦ *ἐχάθη* (γ' πρόσ.), ποὺ τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία.

- (f. 108r) Σταθῆτε, πάντες ἄρχοντες, νὰ σᾶς εἰπῶ τὸ τί 'δα
καὶ νὰ ξενοθαυμάσετε σαρκὸς τε τὴν πατρίδα.
'Ετρέχασι τ' ἄμμάτια μου, διατί 'μουν κουρασμένος
καὶ ὁ λογισμὸς μου μ' ἔλεγεν νὰ 'μουν ἀνασταμένος.
Καὶ ἐδιαλογίζουμουν νὰ βγῶ νὰ περπατήσω, 5
ἀπέσω τὰ περίχωρα τῆς Χώρας νὰ γυρίσω,
διὰ ν' ἀνασάνῃ ὁ λογισμὸς καὶ ὁ πόνος νὰ μὲ λείψῃ,
νὰ δώσῃ ὁ νοῦς μου, νὰ θεωρῇ, νὰ μοῦ διαβῇ ἢ θλίψῃ.
Καί, ὡσὰν μοῦ τ' ὥρμησεν ὁ νοῦς, ἔπιασα μονοπάτι·
κ' ἐκεῖ βροχὴ μ' ἐπήδησεν καὶ ὀλημερὶς μ' ἐκράτει. 10
Καί, ὡς εἶδα τὸ πολὺ νερὸν ὅτι ἤρχισε νὰ βρέχῃ
(f. 108v) καὶ ποταμὸς | στὸ πλάγιν μου ἐκίνησεν νὰ τρέχῃ,
ἐμπρὸς—ὀπίσω γύρισα, τὸν κάμπον νὰ τηρήσω,
ἂν ἔν καὶ εὖρω πούπετε τόπον ν' ἀποκουμπήσω.
Κ' ἐσκόπουν διὰ τὸν ποταμόν, νὰ λείψω ἀπὸ τὸν κόπον 15
κ' ἐκεῖ ποὺ μὲ κατέφθασεν, εἰς τὸν ἀδέξιον τόπον.
Κ' εἰς ἐκκλησίαν ἐτήρησα πολλοῦ καιροῦ κτισμένην
τὴν πόρτα εἶχεν ἀνοικτήν, τὰ πλάγια χαλασμένην.
'Εσίμωσα στὸ πλάγιν τῆς καὶ μπαίνω, ἀναντρανίζω
κ' ἐβγάλλω τὴν μπερέττα μου, σκύπτω καὶ γονατίζω. 20
Καὶ ἀφὸν ἐπαρεκάλεσα κ' ἐγέρθηκα κ' ἐστάθην,
νεκροῦ φωνὴν ἐγροίκησα καὶ ὁ νοῦς μου ὅλος ἐχάθην.
Νεκρὸν εἶδα κ' ἐκείτετον, τὰ χέρια σταυρωμένα
καὶ μόνα, δίχα σάρκωσιν, τὰ κόκκαλα γλυμένα.
Τὸν εἶδα καὶ ἀνεντράνισα, τὰ μέλη μου τρομάσαν, 25
τὴν θλίψιν τὴν ἀμέτρητον, τὰ πάντα μου ἀλλάξαν.
Καί, ὡς ἔστεκα κ' ἐθώρον τον, γυρίζει καὶ ὁμιλεῖ μου.

3 κουρασμένος nos : κορ - cod. || 4 μένλεγεν cod. || ἀνα-
σταμένος : an corrigendum ἀναπαμένος? || 8 θλίψῃ nos :
-ψις cod. || 14 ἔν nos : ἐ cod. || 16 μὲν cod. || 17 κτισμένη
nos : -νην cod. || 20 τὴν περέτα cod. || 22 ἐχάθην nos : -θη
cod. || 25 ἀνεντράνισα nos : ἀνετρ - cod. || 26 ἀλλάξαν nos :
ἡλλοιώθησαν cod.

- Καὶ ἄκου τὸ τί μοῦ ἐσύντυχεν κ' ἐθλίβην ἡ ψυχὴ μου :
 « Εμέν, τὸν βλέπεις, λέγει μου, τὸν μαυροαραχνιασμένον,
 ὅπου ἔμαθ' ἰδίχα σάρκωσιν, τὰ κόκκαλα γλυμένος, 30
 ἦτον καιρὸς κ' ἐχαίρουμουν στὸν κόσμος κ' ἐπερπάτουν
 καὶ καβαλλάρης καὶ πεζὸς φαλκόνια πάντα ἔκράτουν.
 Ἦγάπουν τὰ στρατιωτικά, κυνήγια πάντα ἔπόθουν,
 ὥς στρατιῶται, κυνηγοὶ ταῦτα καλὰ τὰ γνώθουν.
 Τὸν Χάρον οὐκ ἐψήφουν τον, οὐκ ἔχρηζα καθόλου. 35
 Πετρίτης ἦμουν τὸ ὄνομα καὶ φάλκων εἰς τὸ διῶμα,
 πιλαλητῆς καὶ πηδητῆς, ὥς κονιορτὸς τὸ χῶμα
 ποτέ μου δὲν τὸ ψήφησα ποσῶς νὰ τὸ σκοπήσω,
 ποτὲ μου δὲν ἐζήλωσα κακὸν διὰ νὰ λαλήσω.
 Ἐγὼ πιλάλουν πάντοτε εἰς ἔμορφα λιβάδια 40
 κ' εἰς βρύσες ἐπεκούμβιζα κ' εἰς ἔμνοστα πηγάδια
 καὶ καβαλλάρης καὶ πεζὸς ὀλημερνὰ καὶ βράδνα.
 Ὡς λάφιν τὸ ἐγρήγορον καὶλέοντα καὶ πάρδον,
 ἄρματωμένος ἔμορφα καὶ μὲ σπαθὶν καὶ τάργον.
 Καὶ λάφιν δὲν μ' ἐγλύτλωνεν, τὸ ἀγρίμιν τὸ ἀγριωμένον, 45
 τὸ νὰ τὸ δῶ, τὸ δόξευα κ' εἶχα το σκοτωμένον.
 Ποτὲ καὶ τὸ δοξάριν μου κανεῖς οὐδὲν εὐρέθη
 νὰ τὸ γεμίση σὰν ἐμὲν ποσῶς οὐκ ἠδυνήθη.
 Εἰς τὴν ἀνδρείαν ἐτέρπουμουν καὶ εἰς δόξαν τοῦ κορμιοῦ μου
 καὶ εἰς τὴν περιφάνειαν ὅλου τοῦ παλατιοῦ μου. 50
 Καὶ βασιλέως παιδὶν ἦμουν, μεγάλου ἀνθρώπου ἐκγόνι
 καὶ ὅσον ἀνετρέφουμουν, ὑψώναςί με χρόνοι.
 Καὶ βασιλεὺς ἐστέφθηκα ἀντὶ δὲ τοῦ πατρός μου,
 διατ' ἦμουν καὶ μονογενὴς πατρός τε καὶ μητρός μου.
 Πολλῶν ἀνθρώπων ἀνθρωπος ἦμουν ὀνομασμένος 55
 καὶ μέγας κοσμοκράτορας ἦμουν διαλαλημένος.
 Θάνατον οὐκ ἐψήφησα ποτὲ εἰς τὴν ζωὴν μου,
 οὐδ' ἔλεγα νὰ χωριστῇ ψυχὴ ἐκ τοῦ κορμίν μου.
 Ἀλλὰ οἱ χρόνοι ἐδιέβησαν καὶ ὁ Χάρος εὗρηκέ με
 καὶ σφονδυλίαν μὲ ἔδωσεν καὶ εἰς μίαν ἐσκότωσέ με. 60

(f. 109r)

28 post ἐσύντυχεν add. ὁμίλησεν cod., quod deleui ||
 29 μαυροῶραχνιασμένον cod. || 32 καβαλλάρης nos (cf. v. 42) :
 καβε - cod. || 44 μὲν cod. || τάργον nos : -ρδον cod. || 51 μεν-
 γάλου cod. || ἐκγόνι nos : -νιν cod. || 52 post χρόνοι add. μου
 cod., quod deleui || 60 μὲ¹ nos : μεν cod.

Κανείς οὐδὲν ἠύρεθήκεν ἐκεῖ νὰ μὲ βοηθήσῃ,
 οὐδὲ νὰ δώσῃ πράγματα, ὁ Χάρος νὰ μ' ἀφήσῃ.
 Ἔλεγα : «βοηθεῖτε μοι !» κ' ἐκεῖνοι ἀφήκασί με,
 διατὶ οὐκ ἐδυνάστηκαν κ' ἐξαπολύσασί με.
 Καὶ ἀπὸ τὸ πλοῦτος τὸ πολὺ, τὴν αὐθεντίαν τὴν εἶχα
 οὐδὲν ἐπῆρα μετ' ἐμὲν ὅσον τὸ σέρνει τρίχα,
 εἰμὴ ἕξῃ πήχεις σάβανον κ' ἐσαβανώσασί με·
 ἤθελα καὶ δὲν ἤθελα μέσα κλειδώσασί με.
 Λάκκον βαθὺν ἐσκάψασιν, ὡς κάμνουν τοῦ κλημάτου
 κ' ἐκεῖ μέσα μ' ἐβάλασιν, εἰς τόπον τοῦ χωμάτου.
 Ἡμέρα δὲν ἐπέρασεν κ' ἐκιτρινοφυλλιάσα
 καὶ ὡς κόραξ τε ἐμαύρισα κ' ἐσκοτεινοραχνιάσα.
 Καὶ δὲν μοῦ φάνη κ' ἔζησα στὰ πλούτῃ μιὰν ἡμέραν
 οὐδ' ἐντυκτοβραδυάστηκα στὴν δόξαν μιὰν ἐσπέραν.
 Ὡς ἄνεμος μ' ἐφάνηκεν ἡ δόξα καὶ τὸ πλοῦτος
 καὶ ὥσ' ἄν κηρὶν τὸ μέτρησα κ' εἶναι ὁ κόσμος οὗτος.
 Λοιπὸν ὅπου εἶναι φρόνιμος καὶ βλέπει καὶ ἐπεικάζει
 τὸν κόσμον οὐδετίποτε καὶ πλάνον ἅς τὸν κράζῃ,
 διατί, ἂν ἐπερπάτησεν Ἀνατολὴν καὶ Δύση,
 ὁ Χάρων ἐξευρίσκει τον, ὅπου καὶ ἂν κατοικήσῃ.
 Ὁ Χάρων δὲν ἐντρέπεται οὐδ' ἄρχον οὐδὲ ρήγα·
 ὅσον εἶναι ψηλότερος, τόσον τὸν τάσσει ὀλίγα.
 Καὶ τοῦτο βλέπε καὶ ἐσύ, χίλιους χρόνους καὶ ἂν ζήσης,
 μὴ ἐλησμονήσης Θάνατον καὶ εἰς μίαν παραστρατίσης
 καὶ ἐκβῆς ἐκ τοῦ καθολικὸν σαρκὸς τε τῶν δομένων,
 ὅπου μᾶς ἔδωκεν ὁ Θεὸς κ' εἰς ὅλους εἶν' δομένον.
 Καὶ ἄμ' ἐδὰ καὶ ρώτησε καί, ἂν θέλῃς, πιστευσέ με·
 καὶ ὥσ' ἂν ἐμὲν θέλεις γενῇ : ἰδέ, ἀνεντράνισέ με !...»

Ξενίζομαι τὸν Θάνατον, τὴν ἀδικίαν λυποῦμαι,
 ἀπὸ κοντὰ νὰ τὸν ἰδῶ τὴν πρόσοψιν φοβοῦμαι.
 Καὶ πῶς νὰ σύρῃ τὴν φωνήν, νὰ λάβῃ τὴν ψυχὴν μου,
 δίχως πνοὴν καὶ ἀνασασμὸν ν' ἀφήσῃ τὸ κορμὶν μου;

(f. 109v)

61 μεν cod. || 68 μεν cod. || 71 ἡμέρα cod.; an ἡ μέρα
 scribendum? || 75 μενφάνηκεν cod. || 76 μέντρισα cod. || 79
 Δύση nos: -σιν cod. || 81 ἐντρέπεται nos: ἐτρ- cod. ||
 84 ἐλησμονήσης (metri gratia) nos: επιλη - cod. || 87 με
 cod.¹: μου cod. || 88 καὶ ὅσαν ἐμὲν γενῇ θελῆς omissum
 add. in marg. cod. || θέλεις γενῇ transposui || post ἰδέ add.
 καὶ cod., quod delevi metri gratia

"Όταν μὲ πᾶν εἰς τὸν Κριτὴν, τί ἀπόφασιν νὰ δώσω,
 τὰ κρίματά μου τὰ πολλὰ καὶ ποῦθεν νὰ τὰ χώσω,
 ὅταν μὲ στήσουσιν γυμνὸν καὶ τετραχηλισμένο,
 νὰ τρέμω τὴν ἀπόφασιν, τὴν κρίσιν ν' ἀνιμένω ;
 Καὶ ποιὸν στόμα ν' ἀποκριθῇ καὶ γλῶσσα νὰ συντύχη
 ἐκεῖ ποῦ μ' ἐξετάσουσιν ; καὶ τίς νὰ μὲ βοηθήσῃ;
 Διατὶ ἔναι μέγας ὁ Κριτὴς καὶ τὰ κρυφὰ γνωρίζει
 καὶ τὸ καθεὶς ὁ ἔπραξεν ἐκεῖνος τὸ χωρίζει.
 Μεγάλη ἔνι ἡ Κόλασις καὶ πληρωμὸν οὐκ ἔχει
 καὶ ὅπου ἀστοχήσῃ καὶ ἐμβῇ, ὁγόϊ σ' ἐκεῖνον ἔχει.
 Σφάζουν τον καί, ὅντε σφάζεται, πονεῖ καὶ ἀναστενάζει,
 καθημερινὸν τὴν Κόλασιν τὰ δάκρυά του βάζει.
 Θάλασσα ἔναι ἡ Κόλασις πικρὴ, φαρμακωμένη,
 γλυκὺς ἔνι ὁ Παράδεισος, βρύσις εὐλογημένη.
 Καὶ ὅπου δουλεύσῃ ἀληθινὰ καὶ δὲν τὸ ἀμελήσῃ
 ζωὴ του ἔναι ἡ θανὴ καὶ ὑπᾶ νὰ τὸν κερδίσῃ
 ἐκεῖνον τὸν Παράδεισον τὸν δενδροπλουμισμένον,
 ὃν ὁ Θεὸς ἐποίησεν καλὰ ἠντρεπισμένον.
 Καὶ ὅπου πληρώνει ὀρισμὸν καὶ τοῦ πτωχοῦ δανείζει
 ἐκεῖνος ἔναι φίλος του καὶ ἐκεῖνον τὸν χαρίζει
 τὴν ἄμετρον γλυκύτητα, τρυφὴν τοῦ Παραδείσου.
 Χαρὰ εἰς ἐκείνους τὸ λοιπὸν ὅπου νὰ τὴν κερδίσουν !
 Διό, ψυχὴ μου, πρόσδραμε καὶ γύρευσε νὰ σώσῃς
 νὰ λάβῃς τὸν Παράδεισον, τὸν Χάρον νὰ κομπώσῃς.
 Εὔρε καλὸν πνευματικὸν καὶ ἄμε ἐξαγορεύσου
 καὶ ξεφορτώσου τὰ κακά, πρίχου νὰ σὲ φονεύσου.
 Δράμε θερμῶς εἰς τὸν Χριστόν, κλίνε τὴν κεφαλὴν σου
 καὶ καθαρῶς τὸν λάλησε νὰ σώσῃ τὴν ψυχὴν σου.
 Κ' Ἐκεῖνος εἰν' μακρόθυμος καὶ ἁμαρτωλοὺς λυπεῖται
 καὶ ὅσοι τὸν προσκυνήσουσιν ὅλους ἐλεημονεῖται.
 Καὶ οἶος εἰς τὴν ἐκκλησιὰν ἡμερονυκτοβαίνει

93 μὲν cod. || ποῦθεν cod.; an ποῦ θέ scribendum? ||
 95 μὲν cod. || τετραχηλισμένο nos : -νον cod. || 98 μενξετά-
 σουσιν cod. || μὲν cod. || 100 ὁ καθεὶς τὸ ἔπραξεν proponit
 Tsorpanakis || ἐκεῖνος nos : ἐκεῖ νὰ cod. || 102 ὁγόϊ σ' nos :
 ὁγόϊ εἰς cod. || 103 ὅντε nos : ὃν κέ cod. || 104 καθημερινὸν
 nos : -ρινὸν cod. || 105 φαρμακωμένη nos : -κίωμένη cod. ||
 109 δενδροπλουμισμένον nos : δενδρονπλου - cod. || 114 κερ-
 δίσουν nos : -σουν cod || 117 ἄμεν cod. || 118 φονεύσου nos :
 -σουν cod.

ἐκ τῶν γηίνων καὶ φθαρτῶν εἰς τὰ ἄφθαρτα ἀναβαίνει·
τινάσσεται καὶ τὰ κακά, τὴν Κόλασιν ἐκφεύγει

125

καὶ τῶν δαιμόνων πειρασμὸν τελείως ἀποφεύγει.

Δὲν ἔναι πταῖσμα τίποτε ὅπου δὲν συμπαθεῖται,
μόνον συχνὰ εἰς πνευματικὸν ἐκεῖ νὰ συγχωρῇται
καὶ ν' ἀπολείψῃ ἐκ τὰ κακά καὶ τὰ καλὰ νὰ ποίση

(f. 110r)

καὶ παρευθὺς ὁ Κύριος αὐτὸν νὰ συμπαθήσῃ·
καὶ κάμνει τον συμμέτοχον τῆς ἄνω κληρουχίας,

130

τῆς δόξης τε καὶ τῆς χαρᾶς τῆς ἄνω βασιλείας,
ἧς γένοιτο ἐπιτυχεῖν πάντας ἡμᾶς, Χριστέ μου,

τοὺς πίστει σοι προστρέχοντας, ὦ Πλάστη καὶ Θεέ μου.

Δόξα σοι πρέπει, αἴνεσις, ὕμνος, εὐχαριστία

135

τῇ φοβερᾷ καὶ θαυμαστῇ μεγάλῃ δεσποτείᾳ
νῦν καὶ αἰεὶ, εἰς ἅπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων.

2. *σαρκός τε τὴν πατρίδα*. Ἐννοεῖ τὸ χῶμα, τὸν τάφο (πρβλ. στ. 37 - 38 καὶ 69 - 70).

3 - 5. Οἱ ἀρχικοὶ αὐτοὶ στίχοι τοῦ ποιήματος παρουσιάζουν δυσκολίες στὴν ἐρμηνεία, ἴσως γιατί καὶ ἡ παράδοση τοῦ κειμένου δὲν εἶναι καλή. Δυὸ ἐκδοχὲς εἶναι δυνατές: ἢ ὁ ποιητὴς θέλει νὰ πῇ πὼς ἀποκοιμήθηκε καὶ εἶδε σὲ ὄνειρο ὅσα θ' ἀφηγηθῇ ἢ ἀπλούστατα πὼς τὰ εἶδε στὴν πραγματικότητα. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ προσκρούει μονάχα στὴ δυσκολία ὅτι ἦταν ἀδύνατο ν' ἀκούσῃ, ἐπάνω στὴ γῆ, τὴν ὁμιλία ἐνὸς νεκροῦ. Ἐκτὸς ἂν ὑποτεθῇ ὅτι τὸ φαντάστηκε (21). Ὅποτε ὅλα ἐξηγοῦνται ὁμαλὰ (ὁ ποιητὴς δὲ χρειάστηκε νὰ πῇ πὼς κατέβηκε στὸν Ἄδη, ἀφοῦ ὅσα ἀφηγεῖται συμβαίνουν στὴ γῆ) καὶ τὸ *νά 'μουν ἀνασταμένος* τοῦ χειρογράφου σημαίνει: νὰ σηκωθῶ (στὴ σημασία του τοῦ ἀρχαίου ἀνίσταμαι - ἀνέστην). Ἡ πρώτη ἐκδοχή, τοῦ ὁνείρου, φέρνει βέβαια τὸ ποίημά μας πλησιέστερα πρὸς τὰ τρία ἄλλα ποιήματα (τοῦ Μπεργαρδῆ, τοῦ Πικατόρου καὶ τοῦ Τζαμπλάκου) ποὺ ἔχουν γιὰ κύριο θέμα τους τὸ ὄνειρο καὶ ποὺ ἀρχίζουν μὲ παρόμοιο τρόπο. Παρουσιάζει ὅμως τὴ σοβαρὴ δυσκολία ὅτι στὸ ποίημά μας δὲν ἀναφέρεται ρητὰ οὔτε ὕπνος τοῦ ποιητῆ οὔτε ὄνειρο. Ἐκτὸς ἂν ἐννοήσωμε ὅτι τὸ «εἶδα» τοῦ στίχου 1 ἀναφέρεται σὲ ὄνειρο, ἂν διορθώσωμε τὸ *ἀνασταμένος* σὲ *ἀναπαμένος* καὶ δώσωμε στὴ φράση *νά 'μουν ἀναπαμένος* τὴν ἔννοια τοῦ «νὰ πέσω νὰ κοιμηθῶ» (πρβλ. Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, στ. 103: *δὲν εἶν' καιρὸς νὰ κείτωμαι καὶ νὰ 'μαι ἀναπαμένη* καὶ στ. 486: *νύχτα 'ν' πολλὴ κι' ἄς θέσωμε, καλέ, ν' ἀναπαγοῦμε*), ὁπότε ὅμως καὶ πάλι τὸ ἀμέσως ἐπόμενο *ἐδιαλογίζουμουν νὰ βγῶ νὰ περπατήσω* τοῦ στ. 5 πρέπει νὰ τὸ ἐρμηνεύσωμε: «ἐσκέφτουμουν στὸν ὕπνο μου». Ὅλα ὅμως αὐτὰ μοῦ φαίνονται κάπως τολμηρά.

8. *νὰ δώσῃ ὁ νοῦς μου, νὰ θωρῇ*. Τὰ συμφραζόμενα ἀπαιτοῦν νὰ ἐρμηνεύσωμε: νὰ ξεδώσῃ ὁ νοῦς μου, νὰ βλέπῃ (ἢ βλέποντας) κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῇ πὼς ἡ φράση *δίδει ὁ νοῦς μου νά...* σημαίνει: παρακινουῖμαι μόνος μου, παίρνω τὴν ἀπόφαση νά..., δηλ. ἀκριβῶς ὅ,τι καὶ τὸ «*μοῦ τ' ὥρμησεν ὁ νοῦς*» τοῦ ἀμέσως ἐπόμενου στίχου 9 (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση). Παρα-

21. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὸ δημοτικὸ τραγούδι «Φωνὴ ἀπὸ τὸ μνημα», ὅπου ὁ ποιητὴς φαντάζεται πὼς ἀκούει τὸν ἀναστεναγμὸ καὶ τὰ παραπονετικὰ λόγια ἐνὸς νεκροῦ θαμμένου στὸ μνημα· βλ. Δ. Α. Πετροπούλου, Τὸ δημοτικὸ τραγούδι «Φωνὴ ἀπὸ τὸ μνημα», «Λαογραφία», τόμ. 16 (1956), σ. 513 - 529.

θέτω τὸ χωρίο τοῦ Ἰντερμεδίου δ' (στ. 23) τοῦ «Γύπαρη» (= «Πανώριας») τοῦ Γ. Χορτάτση (ἐκδ. *M. I. Μανούσακα*, Ἀνέκδοτα Ἰντερμέδια τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 1 (1947), σ. 569): καὶ πάλι ὁ νοῦς μου δίδει μου νὰ πὰ νὰ τῶς σιμῶσω. Ἄν ἡ φράση ἔχῃ καὶ ἔδῳ τὴν ἴδια σημασία, πρέπει ν' ἀφαιρέσωμε τὸ κόμμα πρὶν ἀπὸ τὸ νὰ θεωρῇ καὶ νὰ ἐρμηνεύσωμε: «ν' ἀποφασίσω νὰ κοιτάζω γύρω». Ἡ δυσκολία εἶναι πῶς τὸ «ν' ἀποφασίσω» εἶναι ἔδῳ πλεονασμός, ὅταν συνδυαστῇ μὲ τὸ προηγούμενο ἐδιαλογίζουμουν (στ. 5), ἀπὸ τὸ ὁποῖο καὶ ἐξαρτᾶται· δὲν θὰ ἦταν ὁμῶς ἐντελῶς ξένος πρὸς τὴν τεχνοτροπία τοῦ στιχουργοῦ μας.

9. καί, ὥσάν μου τ' ὥρμησεν ὁ νοῦς = καὶ καθὼς παρακινήθηκα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου. Τὴν ἔκφραση αὐτὴ, μὲ τὴν ἴδια σημασία, τὴ συναντοῦμε καὶ παλιότερα στὸ «Λίβιστρο καὶ Ροδάμνη», κῶδ. Scaliger., στ. 160 (ἐκδ. *J. A. Lambert*, *Le roman de Libistros et Rhodamné*, Amsterdam, 1935, σ. 133): καὶ πρὸς πιττάκιν ὥρμησεν ὁ νοῦς μου νὰ τὴν γράψω.

10. βροχὴ μ' ἐπήδησεν = μὲ χτύπησε, μὲ βρῆκε ξαφνικὰ βροχή. Γιὰ τὴ σπάνια αὐτὴ σημασία τοῦ πηδῶ (ποὺ μὲ ἐμπόδισε νὰ διορθώσω σὲ ἐπὶ πηγήντησεν = ἀπήντησεν) πρβλ. τὰ ἀκόλουθα χωρία: α) Γ. Θ. Ζώρα, Χρονικὸν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἑλληνικὸν κώδικα 111), Ἀθῆναι 1958, σ. 67 (στ. 24): πηγαίνοντας ἡ ἀρμάδα, τὴν ἀπήδησε μεγάλη φουρτούνα εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσα καὶ ἐπνίγησαν πολλὰ πλεούμενα· β) Ἀσσίζαι Κύπρου Β' (ἐκδ. *K. N. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, ἐν Βενετίᾳ 1877, σ. 475, στ. 8-9): καὶ ἀποκρίθη μας ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἐπήδησέν του εἰς τὴν ὁδόν· γ) *M. A. Φωσκόλου*, Φουρτουναῖος, πρᾶξ. Γ', στ. 85 (ἐκδ. *Στεφ. Ξανθοῦδίδου*, ἐν Ἀθήναις 1922, σ. 93): ἐτότες μὲ πηδήξασιν ἀξάφνου, μὰ ἤφυγά τως. Ἴσως ἡ σημασία αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ μετάφραση τῶν ἰταλ. *assalire* καὶ *assaltare*.

13-14. ἐμπρός - ὀπίσω γύρισα, τὸν κάμπον νὰ τηρήσω, / ἂν ἔν καὶ εὔρω πούπετε τόπον ν' ἀποκουμπήσω. Μεγάλῃ φραστικῇ ὁμοιότητι πρὸς τὸ δίστιχο αὐτὸ παρουσιάζουν οἱ ἀντίστοιχοι στίχοι 49-50 τῆς «Ρίμας θρηνητικῆς» τοῦ Πικατόρου (ἐκδ. *E. Κριαρᾶ*, ὁ. π., σ. 38): καὶ ὀμπρός ὀπίσω ἐγύρεψα τόπον νὰ κάμω γνέμα / καὶ νὰ βρω τόπον νὰ βολῇ νὰ πὰ ν' ἀποκουμπήσω (ὅπου τὸ χειρόγραφο παραδίδει, στ. 49: ἐγύρισα τὸ ποῦ). Ἐπειδὴ οἱ δύο στίχοι αὐτοὶ τοῦ Πικατόρου δὲν ἀνήκουν στὸ ἴδιο δίστιχο, ὅπως στὸ στιχουργημά μας, ἀλλὰ σὲ δύο διαδοχικὰ ὁμοιοκατάληκτα (48-49 καὶ 50-51), νομίζω πῶς αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀνάπτυξη τοῦ ἑνὸς διστίχου τοῦ δικοῦ μας στιχουργήματος καὶ ὄχι τὸ δικό μας (ποὺ φαίνεται ὁμιλωτέρο καὶ φυσικώτερο) σύμπτυξή τους. Ἄν ἡ παρατήρησή μου εἶναι σωστή, τότε τὸ ποίημά μας εἶναι παλιότερο ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Πικατόρου.

25-26. τρομάσαν - ἀλλάξαν. Διώρθωσα σὲ ἀλλάξαν τὸ ἡλλοιωθήσαν τοῦ χειρογράφου στὸ στ. 26, ποὺ τὸν ἔκανε ὑπέρμετρο καὶ ποὺ πιστεύω πῶς

εἶναι δημιούργημα κάποιου ἀντιγραφέα, ἀπὸ ἐπίδραση τῆς γνωστῆς ἀνάλογης φράσης ἢ ὄψη του ἡλλοιῶθη (πρβλ. Ριμάδα Βελισσαρίου, στ. 526, ἔκδ. G. Wagner, *Carmina graeca medii aevi*, Lipsiae 1879, σ. 364: ἀπὸ τοῦ φόβου ἐτρόμαξεν, ἢ ὄψη του ἡλλοιῶθη). Δὲν ἔκρινα ὅμως ἀπαραίτητο νὰ διορθώσω καὶ τὸ τρομάσαν τοῦ στ. 25 σὲ τρομάξαν, γιὰτὶ ὁ τύπος τοῦ ἀορίστου τρομάσαν παραδίδεται κι' ἀπ' ἄλλου (πρβλ. Ριμάδα Βελισσαρίου, στ. 274, ἔκδ. G. Wagner, ὁ. π., σ. 356: τὴν τόλμη καὶ τὸ ἄφοβο τὸ πράττει ἐτρομάσαν, πὺν στηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴ ρίμα τοῦ προηγούμενου στ. 273: ὅλοι ἀπεθανμάσαν) καὶ γιὰτί, κι' ἂν ὑποτεθῇ πὼς ἡ διόρθωσή μου ἀλλάξαν εἶναι ἀσφαλῆς, οἱ ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίαι δὲ λείπουν ἀπὸ τὸ στιχουργημά μας (βλ. παραπάνω, σ. 301).

28. Τὸ χειρόγραφο, μετὰ τὸ ἐσύντυχεν, ἔχει ὠμίλησεν, πὺν τὸ ὀβέλιστα (βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα), γιὰτὶ καὶ περιττὸ εἶναι καὶ τὸ μέτρο χαλᾶ. Πιστεύω πὼς τὸ ὠμίλησεν αὐτὸ ἦταν ξένη προσθήκη, ἐρμηνεύμα τοῦ γνήσιου ἐσύντυχεν, σημειωμένο δίπλα του στὸ χειρόγραφο, ἀπ' ὅπου ἀντέγραψε τὸ κείμενο ὁ ἀντιγραφέας μας, πὺν ἀπὸ ἀπροσεξία τὸ ἐνσωμάτωσε στὸ γνήσιο ποίημα.

33. ἡγάπουν τὰ στρατιωτικά, κυνήγια πάντα 'πόθουν. Ἐπίδραση ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ ποιήματος τοῦ Σπανέα 111 (ἔκδ. G. Wagner, ὁ. π., σ. 5) ἀγάπα τὰ στρατιωτικά, σπούδαζε, μάνθανέ τα καὶ 122 (αὐτόθι, σ. 6) εἰς τὸ κυνήγι σπούδαζε καὶ τρέχε καὶ γρηγόρει.

35. Ὁ στίχος αὐτὸς βρίσκεται μοναχικὸς ἀνάμεσα στὰ δυὸ δίστιχα 33-34 καὶ 36-37. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσῃ πὼς ἔχει ξεπέσει ἓνας στίχος, πρὶν ἢ μετὰ ἀπ' αὐτόν, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ὁμοιοκαταληκτοῦσε. Ἀπὸ τὸ νόημα ὅμως δὲ φαίνεται νὰ λείπῃ τίποτε. Ἴσως λοιπὸν ὁ στίχος 35 ν' ἀπαρτίζη (ὅπως συμβαίνει παρακάτω μὲ τὸ στίχο 42) τρίστιχο μὲ τοὺς δυὸ προηγούμενους, παρ' ὅλο πὺν ἡ ὁμοιοκαταληξία εἶναι ἀτελής.

37-38. Ἡ ἐρηνεΐα τῶν στίχων αὐτῶν παρέχει δυσκολίες. Ὅπως καὶ ἂν τοὺς ἐρμηνεύσωμε, νομίζω πὼς ὁ ποιητὴς θέλει νὰ πῇ πὼς ποτέ του δὲ λογάριασε νὰ στρέψῃ τὸ βλέμμα του πρὸς τὸ χῶμα (καὶ νὰ σκεφτῇ δηλ. πὼς θὰ καταλήξῃ μιὰ μέρα σ' αὐτό). Πρβλ. καὶ στ. 57-58 καὶ 69-70. Γιὰ τὸ διασκελισμὸ πρβλ. τοὺς στ. 108-109 καὶ 112-113.

39. ποτέ μου δὲν ἐζήλωσα κακὸν διὰ νὰ λαλήσω. Ὁ στίχος αὐτὸς παρουσιάζει κάποια δυσκολία στὴν ἐρμηνεία. Ἄν τὸν ἐρμηνεύσωμε: «ποτέ μου δὲν ἐπεδίωξα νὰ κακολογήσω», ἡ σύνδεσή του μὲ τὰ προηγούμενα δὲν εἶναι φυσική.

42. Ὁ στίχος αὐτὸς ἀπαρτίζει ἀσφαλῶς, μαζὶ μὲ τοὺς δυὸ προηγούμενους 40-41, ἓνα τρίστιχο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ὁμοιοκαταληξία (πρβλ. καὶ παραπάνω, τὸ στ. 35). Τὸ νόημα δὲ δείχνει πὼς λείπει ἄλλος στίχος πὺν θὰ εἶχε τυχὸν ὁμοιοκαταληκτικὴ ἀνταπόκριση μ' αὐτόν.

73-76. Πρὸς τοὺς ὠραίους αὐτοὺς στίχους συγγενεύουν, πιστεύω, οἱ ἀκόλουθοι στίχοι τοῦ Πικατόρου (ἔκδ. *E. Kriarā*, ὁ. π., σ. 44):

*Καὶ ἂν ἔζησεν ὁ ἄνθρωπος, χίλιων χρονῶν νὰ γίνη,
ὥσάν ἐψὲς τοῦ φάνησαν ἦσαν οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι.*

(στ. 222-223)

*Ὡσάν κερὶν ἐφάνηκεν καὶ ὥς χόρτος ἐμαράνθη
καὶ ὥσάν ἀπὸ τὸ πρόσωπον τῆς γῆς ἐπαρπάρθη.*

(στ. 226-227)

85. *καὶ ἐκβῆς ἐκ τὸ καθολικὸν σαρκός τε τῶν δομένων*—καὶ βγῆς ἔξω ἀπὸ τὸν κύριο προορισμό σου καὶ ἀπὸ τὸν προορισμό πὺν ἔχει δοθῇ στή σάρκα. Δὲ βρίσκω ἄλλη ἐρμηνεία γιὰ τὸν ἀσαφῆ καὶ ἄτεχνο αὐτὸ στίχο, πὺν τὸν παρουσιάζουν ἀκόμη πιὸ ἄτεχνο οἱ ἀφόρητες ἐπαναλήψεις τοῦ ἀμέσως ἐπομένου στίχου 86.

89. Ἀπὸ τὸ στίχο αὐτὸ καὶ πέρα, τὴν ὁμιλία τοῦ νεκροῦ διαδέχονται οἱ σκέψεις τοῦ ποιητῆ (στ. 89-114) καὶ οἱ παρορμήσεις του γιὰ μετάνοια καὶ ἐξομολόγηση (στ. 115-137).

95. *γυμνὸν καὶ τετραχηλισμένο*. Ἡ ἔκφραση εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη (Πρὸς Ἑβραίους Δ' 13: *γυμνὰ καὶ τετραχηλισμένα*).

101. *καὶ πληρωμὸν οὐκ ἔχει*—καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ γεμίση. Τὴν ἴδια φράση χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Στέφανος Σαχλίκης (ἔκδ. *G. Wagner*, ὁ. π., σ. 85, στίχ. 224): *διατὶ πολλ' εἰν' καὶ ἀρίθμητα καὶ πληρωμὸν οὐκ ἔχουν*.

128-129. *ἐκεῖ νὰ συγχωρῇται / καὶ ν' ἀπολείψη ἐκ τὰ κακά...* Ὑποκείμενο καὶ στὰ δυὸ ρήματα πρέπει νὰ νοηθῇ ὁ ἁμαρτωλὸς πὺν ἐξομολογεῖται, ὅχι τὸ πταῖσμα στὸ πρῶτο καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς στὸ δεύτερο, ὅποτε θὰ εἴχαμε ἀνακόλουθο.

132-133. *τῆς ἄνω βασιλείας, / ἧς γένοιτο ἐπιτυχεῖν πάντας ἡμᾶς...* Ἡ φράση ἀποτελεῖ τὴ συνηθισμένη τυπικὴ κατακλείδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁμιλιῶν (*τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἧς γένοιτο πάντας ὑμᾶς ἐπιτυχεῖν ... κτλ.*), ἀπ' ὅπου τὴ δανείστηκε ὁ ποιητὴς γιὰ νὰ τὴ βάλῃ σὲ στίχο.

ἀγρίμιν (τὸ) 45 : αἵγαγρος.

ἀγριωμένος 45 : ἄγριος.

ἀδέξιος 16 : δυσμενής, ἀπρόσφορος.

ἄμε 87, 117 : πήγαινε.

ἀμμάτια (τὰ) 3 : μάτια.

ἀναντρανίζω 19, ἀόρ. *ἀναντρανίσα 25, προστ. ἀναντρανίσε 88 : στρέφω τὸ βλέμμα, κοιτάζω, προσβλέπω.

ἀνασαίνω 7 : παίρνω ἀνάσα, ξεκουράζομαι.

ἀνασασμός (ὁ) 92 : ἀναπνοή, ἀνάσα.

ἀνασταμένος 4, νά 'μου ἀνασταμένος : νά σηκωθῶ (βλ. Σημειώσεις στοὺς στ. 3 - 5).

ἂν ἔν καὶ 14 : ἂν εἶναι δυνατὸ νά, μήπως καί.

ἀνιμένω 96 : περιμένω.

ἀπέσω 6 : ἀπὸ μέσα, μέσα.

ἀποκουμβίζω, παρατ. ἐπεκούμβιζα 41 : ἀκουμπῶ γιὰ ξεκούραση.

ἀποκουμπῶ 14 : ἀκουμπῶ γιὰ ἀσφάλεια, προφύλαξη.

ἀπόφασις (ῆ) 96 : καταδίκη - 93 : ἀπόκριση.

ἀρματωμένος 44 : ὥπλισμένος.

ἄρχος (ὁ) 81 : ἄρχοντας.

αὐθεντία (ῆ) 65 : ἐξουσία, κυριαρχία.

ἀφὸν 21 : ἀφοῦ.

βοθῶ 98 : βοηθῶ.

γλυμένος (τὰ κόκκαλα) 24, 30 : μὲ ἐξαρθρωμένα (ἀρχ. ἐκλελυμένα) κόκκαλα.

γλυτώνω (ἀμετβ.) 45 : ξεφεύγω.

γνώθω 34 : νιώθω.

γροικῶ 22 : ἀκούω.

γυρίζω (ἀμετβ.) 13, 27 : στρέφομαι.

*δενδροπλουμισμένος 109 : στολισμένος μὲ δένδρα.

διαβαίνω (ἀμετβ.), διαβῆ 8, ἐδιέβησαν 59 : περνῶ, φεύγω.

διαλαλημένος 56 : φημισμένος, περιλάλητος.

δίδει ὁ νοῦς μου 8. Βλ. τὶς Σημειώσεις στὸ στίχο αὐτό.

δίχα (+αἰτ.) 24, 30 : δίχως.

διῶμα (τὸ) 36 : ἐμφάνιση, παράστημα.

δοξάριν (τὸ) 47 : τόξο.

δοξεύω 46 : τοξεύω.

δυνάζομαι, ἀόρ. ἐδυνάστηκα 66 : μπορῶ, ἀντέχω.

ἐβγάλλω 20 : βγάζω.

ἐγρήγορος 43 : γρήγορος.

ἐδὰ 87 : τώρα.

ἐκ (+αἰτ.) 58, 85, 129 : ἀπό.

ἐκγόνη (τὸ) 51 : ἔκγονος, ἀπόγονος.

ἐλεημονοῦμαι (μετβ.) 122 : ἐλεῶ, εὐσπλαχνίζομαι.

*ἐλησμονῶ 84 : λησμονῶ.

ἐμνοστος 41 : νόστιμος.

ἐμορφα (ἐπίρρ.) 44 : ὅμορφα.

ἐμορφος 41 : ὁμορφος.

ἐμπρός - ὀπίσω (γυρίζω) 13 : μιὰ μπροστά καὶ μιὰ πίσω. Βλ. καὶ Σημειώσεις στὸ στίχο.

ἐναι 76, 77, 82, 99, 105, 108, 112, 127 : εἶναι.

ἐνι 101, 106 : εἶναι.

ἐντρέπομαι 81 : φοβοῦμαι.

ἐξαγορεύομαι 117 : ἐξομολογοῦμαι.

ἐξαπολύω 64 : ἀφήνω στήν τύχη του, ἐγκαταλείπω.

ἐπεικάζω 77 : ἐννοῶ, καταλαβαίνω (συνηθέστερα : ἀπεικάζω).

ζηλῶ 39 : ἐπιδιώκω, βάζω σκοπό.

ἡμερονυκτοβαίνω 123 : πηγαίνω μέρα - νύχτα.

θανῆ (ῆ) 108 : θάνατος.
 θωρῶ 8, 27 : βλέπω, παρατηρῶ.
 καβαλλάρης (ὁ) *32,42: ὅπως καὶ σήμερα.
 *καθημερινὸν (ἐπίρρ.) 104 : καθημερινά.
 καθολικὸς 85 : γνήσιος, πραγματικὸς, ἀληθινός.
 καταφθάνω (μετβ.) 16 : προφθάνω.
 κείτομαι 23 : βρίσκομαι ξαπλωμένος.
 κηρὶν (τὸ) 76 : κερὶ.
 κινῶ (ἀμετβ.) 12 : ἀρχίζω.
 κιτρινοφυλλιάζω 71 : κιτρινίζω σὰν τὰ φύλλα.
 κομπώνω 116 : ξεγελῶ, ἐξαπατῶ.
 κοσμοκράτορας 56 : κυρίαρχος.
 κράζω 76 : ὀνομάζω.

λάφιν (τὸ) 43, 45 : ἔλαφος.
 λείπω (μετβ.) 7 : ἀφήνω, ἐγκαταλείπω.
 (ἀμετβ.) 15 : ἀπαλλάσσομαι.
 λογισμὸς (ὁ) 4, 7 : σκέψη.
 λοιπὸν (τὸ) 114 : λοιπόν.

*μαυροαραχνιασμένος 29 : σκοτεινός.
 μετ' (ἐμὲν) 66 : μέ.
 μετρῶ 76 : λογαριάζω, ἀποτιμῶ.
 μίαν (εἷς) 60, 84 : μὲ μιᾷς, εὐθύς.
 μόνον... νὰ 128 : ἀρκεῖ νά.
 μπερέττα (ῆ) 20 : κάλυμμα τῆς κεφαλῆς (ἰταλ. beretta)· βλ. Φαίδ. Κουκουλέ, Συμβολὴ εἰς τὴν κρητικὴν λαογραφίαν ἐπὶ Βενετοκρατίας, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν», τόμ. 3 (1940), σ. 51.

νυκτοβραδυνάζομαι 74 : μὲ πιάνει ἡ νύχτα.

ξενίζομαι (μετβ.) 89 : θεωρῶ παράξενο.
 ξενοθαυμάζω 2 : θαυμάζω καὶ θεωρῶ παράξενο.

ὀγόϊ 102 : ἀλίμονο.
 ὀλημερὶς 10 : ὅλη τὴ μέρα.
 ὀλημερινὸ (τὸ) 42 : ἡ διάρκεια τῆς ἡμέρας.
 ὀλίγα (ἐπίρρ.) 82 : λίγο.
 *ὄντε 103 : ὅταν.
 ὀπὸν 77, 102, 107, 111 : ὅποιος.

οὐδὲν 47, 61, 66 : δέν.
 οὐδετίποτε 78 : τίποτε, τιποτένιος.
 ὀρμῶ, μοῦ τ' ὥρμησεν ὁ νοῦς 9 : παρακινεῖσθαι μόνος μου. Βλ. τὶς Σημειώσεις στὸ στίχο.

παραστρατίζω 84 : παρεκκλίνω, βγαίνω ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο, ξεστρατίζω.
 πάρδος (ὁ) 43 : πάρδαλις.
 περιφάνεια (ῆ) 50 : ἔξοχη θέση, μεγαλοπρέπεια.
 πετρίτης (ὁ) 36 : εἶδος γερακιοῦ.
 πηδητής (ὁ) 37 : πηδηχτής.
 πηδῶ (μετβ.) 10 : αἰφνιδιάζω, προσβάλλω ξαφνικά. Βλ. τὶς Σημειώσεις στὸ στίχο.

πιάνω (μονοπάτι) 9 : ἀκολουθῶ.
 πιλαλητής (ὁ) 37 : δρομέας, ἱππέας.
 πιλαλῶ 40 : τρέχω (μὲ τὸ ἄλογο).
 πλάγιν (τό), τὰ πλάγια 18 : οἱ πλευρές, στὸ πλάγιν 12, 19 : δίπλα, κοντά.
 πληρωμὸς (ὁ) 101 : γέμισμα. Βλ. καὶ τὶς Σημειώσεις στὸ στίχο αὐτό.
 πλοῦτος (τὸ) 65, 75, πληθ. τὰ πλούτη 73 : τὰ πλούτη.
 ποιῶ, ὑποτ. ἀορ. ποίση 129 : κάνω.
 ποῦθεν 94 : ποῦ.
 πούπετε 14 : κάπου, πουθενά.
 πρίχου 118 : προτοῦ.

ρήγας (ὁ) 81 : βασιλιάς.

σάρκωσις (ῆ) 24, 30 : σάρκα, σαρκική ὑπόσταση.
 σέρνω 68 : τραβῶ - τὴν φωνὴν 93 : φωνάζω.
 σιμώνω 19 : πλησιάζω.
 σκοπῶ 15, 38 : βλέπω, ἐξετάζω, μελετῶ.
 σκοτεινοραχνιάζω 72 : σκοτεινιάζω καὶ ἀραχνιάζω.
 στρατιώτης 34 : πολεμιστής.
 στρατιωτικὰ (τὰ) 33 : οἱ ἀσχολίες τοῦ πολέμου.
 συμπαθῶ 130 : συγχωρῶ.
 συντυχαίνω 28, 97 : मिलῶ.
 σφονδυλία (ῆ) 60 : γροθιά.
 σώνω (ἀμετβ.) 115 : κατορθώνω.

*τάργος (ὁ) 44 : ἀσπίδα.

τάσσω 82 : λογαριάζω, ὑπολογίζω.

τηρῶ 13 : βλέπω, παρατηρῶ.

τὸ νὰ+ὑποτ. 46 : μόλις.

τόν, τήν (ἀναφορ.) 29, 65 : (αὐτόν, αὐτήν) πού.

τινάσσομαι (μετβ.) 125 : τινάσσω ἀπὸ πάνω μου.

τρομάσσω, ἀόρ. τρομάσαν 25 : τρέμω.

ὑπά 108 : πηγαίνει.

φαλκόνι (τὸ) 32 : κυνηγετικὸ γεράκι.

φάλκων (ὁ) 36 : φαλκόνι.

*φαρμακωμένος : πικρὸς σὰν φαρμάκι.

Χάρος (ὁ) 35, 59, 62, 116 καὶ Χάρων (ὁ) 80, 81 : Χάρος.

χρῆζω 35 : χρειάζομαι, ἔχω ἀνάγκη.

χρόνοι (οἱ) 52, 83 : χρόνια.

χώνω 94 : κρύβω.

Χώρα (ἡ) 6 : πόλη, πρωτεύουσα.

χωρίζω 100 : ξεχωρίζω, διακρίνω.

ψηλότερος 82 : ἐπιφανέστερος.

ψηφῶ 35, 37, 57 : λογαριάζω, ὑπολογίζω.